

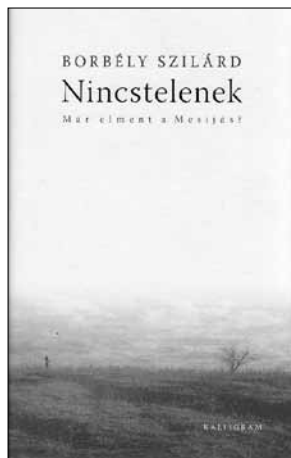
MIT CSINÁL A LÓ?

Borbély Szilárd: *Nincstelenek. Már elment a Mesijás?*

Az alább olvasható kritikát 2014. február 7-én küldtem el a Holminak, az egyik szerkesztő postafordultával azt válaszolta, szerinte „rendben van”. Utána még néhány barátom elolvasta, és a megjegyzéseik nyomán itt-ott kicsit módosítottam rajta. Február 20-án, munkába menet ért az író halálhíre, világos volt, hogy ez most nem a kritikák, hanem a nekrológok ideje, a cikket tehát vissza-kértem. Azóta mindenestre nem változtattam a szövegén, és bár a közlést nem szorgalmaztam, nem is tettem le róla. Időközben három-négy olvasója lehetett, az egyikük hívta fel rá a Jelenkor szerkesztőinek szíves figyelmét. – K. I.

A hasonlat úgy értet meg valamit, hogy a tárgyat szemléletessé, érzékletessé teszi: Toldi vendégoldalt tartó karja olyan kemény, mint az acél („mintha vassá volna...”), Danténál az ördögök úgy tuszkolják vissza a bűnösöket a szurokba, ahogy a séf parancsára a kukták nyomják vissza a fel-felmerülő húsdarabokat a fazék fenekére („villával épp így nyomkodják...”), és így tovább. Borbély Szilárd ezt írja a *Nincstelenek* huszonharmadik oldalán: „Undor van az arcán, mintha poloskára harapott volna. A kert végében lévő málnásban néha bekapjuk a poloskát a málnával. Utána sokáig kell köpködni. Aki még nem kapott be poloskát, az nem tudhatja, milyen. Keserű, mint az epe.” Ezek a mondatok mintha a következőket mondanák: az undor (nyilvánvalóan mindenki által ismert) érzése olyan, mint poloskára harapni, poloskára viszont nem harapott mindenki, következésképp mégsem tudja mindenki, mi az undor (csak a harapók). Vagyis mintha az undor, az undorodás az elbeszélő-főszereplő saját, exkluzív tulajdona lenne, amit az olvasó nem ismerhet, amibe szinte csak beavatni lehet. (Ennek a beavatásnak a jelképe a – többnyire mindenki által ismert dolgokat jelölő – tájszavaknak az egész könyvön végigvonuló „mi úgy mondjuk”-kal történő bevezetése lehetne.) De mibe avat be a regény? A nyomasztó leírások olvastán úgy éreztem, egy valóságos freak show-ba – hogy azt a kifejezést használjam, amellyel Lengyel Imre Zsolt él Tóth Krisztina *Pixeljével* kapcsolatban, azzal a különbséggel, hogy a *Nincstelenek*ben a természet Lengyel által emlegetett számkivetettjeihez szép számmal csatlakoznak erkölcsi véglények is.

2000-beli kritikájában Margócsy István jogosnak tűnő értetlenséggel észrevételezi, hogy a regény kritikai fogadtatásában milyen erős a szociológiai fogékonyság, és hogy ezzel összefüggésben a kritikusok *meglepődnek* azon, hogy a világ olyan, amilyennek a könyv leírja. A szociográfia azonban realista műfaj, vagyis ha egy ilyen könyv hitelesen mutatja be a világot valamilyennek, holott az olvasó más milyennek ismerte, akkor a meglepődés a minimum. De a *Nincstelenek*

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2013
324 oldal, 3000 Ft

azért, mert olyan világról szól, amelyet a városlakók többsége nem ismer, még nem realista, ezért Margócsynak a kritikusi meglepődés feletti meglepődése az igazán meglepő. Mármost hogy nem kamatoztatja annak a felismerésnek a tanulságait, hogy a könyv nem szociográfia. Hogy egyes kritikusok annak nézik, annak az lehet az oka, hogy nemcsak a falut meg a szegénységet felejtették el, hanem a szociográfiát is – és bár az előbbieket feledés is fölöttébb sajnálatos, az utóbbi már több mint bűn: szakmai hiba.

Mostanában áldásos módon megélnékül az értelmiségi figyelem a szegényég témája iránt: ezt mutatja többek közt a 2000 tavalyi konferenciája, illetve bizonyos mértékig ennek tudható be Erdős Virág verseinek óriási sikere is. Ez a figyelem a szegényeket minden időben megilletné, de ahogy aligha kétséges, hogy a mélyszegénység az előző kormányok idején éppoly elviselhetetlen volt, mint manapság, úgy ahhoz sem kell baloldali véleményvezérnek lenni, hogy világos legyen: a szolidaritás formális felmondása – például a hajléktalanság kriminalizálásával vagy az „annyit érsz, amennyid van” állami szintre emelt krédójával – mégiscsak a legutóbbi kormányzati ciklus vívmánya. (Vagyis ez a felfedező figyelem egyrészt a szociográfia hagyományának az elfelejtésével, másrészt bizonyos újabb, hasonló témájú művek észre nem vételével is párosul.)

Ellenpróba. Úgy tűnik, *A kilencedik* című Barnás Ferenc-regénynek (2006) szinte élénkebb volt az amerikai visszhangja, mint a hazai. Barnás és Borbély könyve olvastán (és lesz még több is) úgy látszik, nincs igaza Tolsztojnak, és nem a boldog, hanem a boldogtalan családok egyformák: szobakonyha, kinti véccé, lavór, „platt” (Borbély), „sparhert” (Barnás), kapca, éhezés, szülők rendes munka, nevetés és gyengédség nélkül. A Barnás által leírt család annyival volt jobb helyzetben, mint a *Nincstelene*kbeli, amennyivel Pomáz a hatvanas-hetvenes években ígéretesebb hely volt, mint Túrricse, amely nem Csillaghegytől, hanem Ukrajnától fekszik néhány kilométerre (és amennyire egy sokgyermekes család talán meg is élhetett volna a családi pótlékból, egyházi adományokból meg némi „kegytárgyazásból”, ha az erőszakos, fantaszta apa nem gazdálkodik rosszul). Barnás könyvében kissé hosszúra nyúlt a miliórajz, és az igazi cselekmény tulajdonképpen csak a regény végén történik meg – elbeszélésnek talán alkalmasabb lett volna ugyanez az anyag –, de éppen a Borbély könyvét övező, nem kis részben szociológiai természetű érdeklődést látva így is érdekes, hogy miért nem figyeltek fel jobban *A kilencedik*re. (Ezt persze nem jó helyen mondom, mert a *Holmi* egyszerre két bírálatot is közölt a könyvről.) Amellett, hogy Barnás regénye hat évvel a szerző nem túl sikeres előző kötete után, és ugyancsak hat évvel az áttörést jelentő *Másik halál* előtt jelent meg, Borbély könyve pedig egy jelentős kritikai érdeklődésben részesített költő első regénye, arról is szó lehet, hogy *A kilencedik* egyszerűen „túl korán” érkezett.

Akárcsak Solymosi Bálint *Életjáradék* című könyve (2007), amelynek főhőse Borbély elbeszélőjéhez hasonlóan szintén mélyszegénységben, döngölt padlójú házban, mosolytalan anyával, a „sparhert” melegénél nő fel. Érdekes, hogy a számos további hasonlóság mellett – például itt is kugliznak a kocsmák mellett – Solymosinál is olvasható geológiai eszmefuttatás a falu talajáról, de nála, a másság nehezen megragadható érzetéhez hasonlóan, ez sem mitizálódik át úgy, mint a hatalmas földalatti folyókról ábrázoló Borbély-hős esetében. A *Prózatételek* alcímet viselő *Életjáradék* szerkezete eléggé túl van bonyolítva, a XII/20/a jelű „tétel” például a XIV/i és az I/13/e között helyezkedik el és mindössze egyetlen – kissé talán túl sokatmondónak szánt – mondat: „Petőfit utolérték a kozákok, mert Segesvárnál elesett”, de az egész könyv, különösen a nagybácsi igen plasztikus alakja miatt, mindenképp több figyelemre érdemes, mint amennyiben mindeddig részesült.

Hosszan lehetne még sorolni a könyveket, amelyekben fontos szerepe van a *Nincstelene*kben megrajzolt brutális szegénységnek, például Majoros Sándor *Elesni Vukovárnál* című figyelemre méltó regényéig (2003) vagy éppen Jászai Mari *Emlékiratai*ig. A vajdasági születésű Majoros könyvét, amelynek hőse a szegénység hendikepjével in-

dult, de tulajdonképpen talpraesett és szerencsésnek mondható, életigenlő ember lesz belőle, hirtelen talán egy „Ábel a háborúban” alcímmel lehetne a legjobban jellemezni. Borbély könyvében, ha jól számoltam, a disznótól a hernyón át az egérig majdnem húsz különböző fajhoz tartozó állat más-más célú és módozatú elpusztításáról van szó, és Majoros könyvében is lehet ilyesmivel találkozni. Már az első oldalon olvashatunk egy „rühes macska” felakasztásáról, „parittyával lelőtt verebek”-ről vagy egy fejetlenül nyaralászó levágott csirke elásásáról a *ganédombban*, de az *Elesni Vukovárnál*ban a régebbi paraszti életnek ezekből a mozzanataiból, amelyek sok esetben akár e falusi életforma természetes velejáróinak tekinthetők, mégsem lesznek az emberi kegyetlenség olyan szimbólumai, mint Borbélynál – igaz, Majorosnak erre ott van az egész délszláv háború.

Érdekes, hogy Barnás könyvében is fontos szerepe van az „új ház”-ba való költözésnek, de az esemény *A kilencedikben* nem kap szimbolikus értelmet. Vagy hogy Solymosi hőse Borbély főszereplőjéhez hasonlóan szintén úgy gondolja, hogy a „mi családunk más, és, nem beszélve róla, én is más vagyok”, csakhogy a *Nincstelének* főszereplőjétől eltérően erre a gondolatra, úgy tűnik, nem épít fel külön identitást. (Jászai Mari – aki így ír az idegenségről, mindjárt könyve egyik első mondatában: „Meg kellett érkezniem erre a földre, ahol sohasem voltam otthon, ezek közé az emberek közé, akik között mindig idegen vagyok” – viszont igen.) Borbély tehát gazdaságosabban bánik az anyagával, de olykor túl is terheli a motívumokat: a prímuszámokkal kapcsolatban például azokkal a kritikussal érték egyet, akik mesterkéltnak és didaktikusnak tartják ezek motívumszerű emlegetését. (Az meg egyenesen frivol képtelenség, amit a fülszöveg állít – bár nem hinném, hogy különösebben gyümölcsöző dolog lenne túlságosan bevonni a fület az értelmezésbe, még akkor sem, ha történetesen a szerző gyermekkori portréja és GPS-koordináták is szerepelnek rajta –, hogy a könyv „valójában a számokról és a számokkal való játékról szól.”)

A *Nincstelének* értelmezéséhez alkalmasint sokkal használhatóbb kulcsot adhat, ha az elbeszélőnek a saját elbeszéléséből kirajzolódó személyiségét helyezzük a figyelmünk középpontjába. A regénynek azok a kritikusai, akik komolyan vették, hogy ilyen (csak ilyen és szintisztán ilyen) volt a falusi élet negyven-ötven éve, túlságosan is megbíztak egy olyan gyermek elbeszélő szavában, aki a környező ellenséges világ impulzusaira elzárkózó befelé fordulással válaszol. E kilátástalan atmoszférájú könyv elbeszélőjének az antropológiája teljességgel vállalhatatlan: úgy tűnik, a faluban az elbeszélő szűkebb családján, a gyengeelméjűség valamely meghatározatlan fokán álló, rendkívül béketűrő, roma Mesijáson és a holokauszt során meggyilkolt zsidó családon kívül mindenki elvetemült: a szívük kemény, a szórakozásuk kegyetlenség, a tréfájuk otromba, az örömük gusztustalan. A könyv szereplőinek külső jegyei – talán csak az anya haját leszámítva –, amennyiben szó van róluk, a csúnyaság kategóriáival írhatók le. Igaz, ebben a tekintetben a kislány családja sem kivétel: édesapjának éppoly sárga és hiányos a fogsora, mint a többi falubeli férfinak, a nagymama, nagynéni és a nővér szája pedig ugyanazt a jelzőt kapja, mint többek közt a felmosórongy, egy döglött kutya, a pincebogár, a vegyesbolt(!) vagy a tetvetlenítő por: бүдös.

A külső és a belső rossznak ez az egymásra vetítése egyébként más Borbély-prózákban is feltűnik. *Árnyképrajzoló* című – ahogy egyes kritikusok megállapították, egyetlen, sok helyütt publicisztikus, de mint Keresztesi József már akkor észrevette, egy „önéletrajzi ihletésű, hosszabb mű ígéréte”-t is magában hordozó – prózakötetében szerepel a *Csótányirtó* című darab. Ennek címszereplője nemcsak utálatos (amellett, hogy mindent egybevetve eléggé elesett figura), hanem a testi jegyei is visszatetszést keltenek, már ha nem egyenesen undorítóak: a fogai *elsárgultak*, sőt *rohadnak*, „nagy táskás, kerek gülszem”-e, „hosszú, petyhedt uborkaorr”-a, „kicsi golyófej”-e, „nagy, puha nyirkos kez”-e és „sanda kutyatekintet”-e van. Ahogy a *Móriczka és a portás* című írás arcátlan, hatalmaskodó kapusa is csúf: „tömzsi, pocakos (...), arca puffadt, lilult”, „turcsi orr”-a fölött „behízott disznószemek”

ülnek. (A *Nincstelenek*ben ezt a lombrosói felfogást elfogadhatóbbá teszi a gyermeki perspektíva és az, hogy nincs megbélyegző jellege, hiszen ami mindenre és mindenkire egyaránt jellemző, annak nem lehet erkölcsi tartalmat tulajdonítani: a regényben szereplő emberek úgy csúnyák, ahogy a madár dalol.)

Hogy a *Nincstelenek*ben a rajz a teljesen sötét, nem pedig feltétlenül a modell, azt jól példázza a könyv két olyan motívuma, amelyet Borbély korábban, más felfogásban, már feldolgozott. A *Göncz az egy strici* című, hangsúlyozottan visszaemlékező, tehát nem gyermeki perspektívából megírt szövegben szerepel (szintén az *Árnyképrajzok*ban) az egykori jutasi kiképző nagypapa, aki a regénynek is viszonylag színes figurája. A két írást azonban mégis egy világ választja el egymástól. „Hogy a marhavagonban kicsit sokan voltak, víz és kübli dolgában sem teljesült maradéktalanul minden kívánságuk, és hogy kívülről a szükségesnél alaposabban zárták a kocsit, nem volt barátságos gesztus, no de hát, mint említettem, a bolsiknak nem volt ekkoriban különösebben jó a sajtójuk, sajátos szokásaikról is keveset lehetett tudni” – ez az ironikusan kedélyes elbeszélői hangnem teljesen elképzelhetetlen a *Nincstelenek* lapjain.

Ugyancsak a kisprózakötetben olvasható a *Gyerekkor falun* című írás, amelynek egyes hősei, illetve eseményei a regényben is fontos szerepet játszanak. „Amikor kenyeret süt, ő ébred a leghamarabb. Négykor kezdi. A villanyt felkapcsolja, a dagasztó tekenő már oda van készítve. Télen kell a lámpa. Nyáron már dereng ilyenkor, akkor nem kell az áramot pocskolni. Inkább vaklál. Anyám dagasztás után ritkán dől le, amíg kel a tészta. Takarít vagy mosáshoz készül. Ilyenkor az enyém az egész ágy. Hétig még van három óra, ilyenkor alszom nyugodtan” – olvasható a *Nincstelenek* huszonötödik oldalán. Vagyis a kisfiú szempontjából a reggeli kenyérsütés egyetlen előnye, hogy tovább lehet aludni, még hozzá nem is csak az ágy felén. E között és a visszaemlékező jellegű elbeszélésben olvasható mondatok között – „édesanyám még rendszeresen sütött, hajnalban dagasztott, fűtötte a kemencét, és amikor reggel felébredtem, már a szakajtókban ott melegedett a friss, ropogós kenyér. Ha korábban keltem, hogy segítsék, ami a hátráltatásnak egy kifinomult módját jelentette, akkor elmagyarázta, hogy kell kenyeret sütni, akkor még reggeli után lefekhettem az ágyra rakott meleg kenyerek mellé, és aludhattam egy kicsit” – ég és föld a különbség.

A *Nincstelenek* elbeszélője rendre mintha meg akarná döbbsenteni az olvasókat. Azt mondja például, hogy a vályogház földes padlóját az édesanyja minden tavasszal felmázza: „Lószart kevés agyagos földdel és polyvával kever sűrűre.” A felnőtt olvasó azonban átlát a szitán, és felteheti a kérdést: miért, talán fel kellett volna vikszolnia? Az a bekezdés, amely egy olyan kiskacsáról szól, amelyik belepusztult abba, hogy bekapott egy méhet, így ér véget: „A trágyadombba temettem. Anyám mondta, hogy oda temessem.” Az olvasónak itt sem kell megrökönyödni: a trágyadomb maga a falusi recycling, arról nem is beszélve, hogy ha csak valahol az udvaron ásnák el az elhullott állatot, a kutyák vagy akár tyúkok is kikaparhatnák. A példákat még hosszan lehetne sorolni.

Úgy érzem, egy-két belső érv is azt sugallja, hogy az olvasóknak nem kell teljesen magukévá tenni a regény elbeszélőjének sajátos nézőpontját. Van ugyanis egy motívum, amely mellett a kisfiú, úgy tűnik, úgy tűnik, süket fülekkel megy el: ebben az elég monokróm regényben a *szar* emlegetése olyan sokrétű, ötletes és helyenként olyan váratlan, mintha a falu teljes kreativitása ennek a szónak a minél leleményesebb felhasználásában összpontosulna. Az elbeszélő édesanyja így felel a számára terhes „Miért?” kérdésekre: „Mert Ádám a vízre szart, Éva meg felitta”; az okvetetlenkedő gyereket ezzel szereli le: „A pulya zacskóba szarjon és azt szopogassa”; így fejezi ki, ha valamiből kevés van: „Azt hiszitek, hogy van szartig?”; így förmednek a gyerekekre: „Én szartalak! Ne beszéljen így velem a szarom!”; az anyát egyszer így sértegeti a sógornője: „A szar vásolja el a fogad”; a vákuum definíciója: „sehun semmi, csak a szar füstöl”; a kocsma neve: körülszaros („mert lusták

az emberek elmenni a budiig”). És ezek a példák még csak a könyv első harmadából vannak. Mik ezek, ha nem szellemességek, még ha otrombák is?

Nem lehet azt mondani, hogy a regény túl sok ponton szabad kezét adna az olvasónak annak eldöntésében, hogy az olvasottakról mit is gondoljon. Van azonban egy – ha egyáltalán helyénvaló szó ez a regényről szólva – ironikus részlet, amely mégis termékeny bizonytalanságot sugároz, mintegy fricskát mutatva az olvasónak. A városi, de legalábbis városban képzett tanítónő valamiféle rávezető kérdést tesz fel a gyerekeknek: „mit csinál a ló?” Fogalmam sincs, milyen választ vár. Kocsit húz? Szénát eszik? Nyerít? Az egyik falusi gyerek ezzel szemben a legtermészetesebb módon vágja rá a – tanítónőt persze feldühítő – választ, amelynek révén egy pillanatra sikerül a paradoxon, közvetíteni a közvetíthetlenséget: „Fingik”.

Ezt a kreativitást – a könyv egyik kulcsmotívumának tekinthető exkrementum taglálásában testet öltő nyelvi leleményesség kifejeződéseit – az elbeszélő, úgy tűnik, csak regisztrálja, de az olvasónak alighanem okoz bizonyos esztétikai élvezetet is. Borbély Szilárd ezt írja a *Gyerekkor falunban*: „Egy eltűnt világról kellene beszélni, amikor a faluról beszélünk, de ez nehéz és reménytelen, és majdnem lehetetlen.” Ehhez mindenekelőtt nyilvánvalóan a nyelvet kellene megtalálni, aminek nehézségeiről Borbélynak az *Élet és Irodalomban* megjelent, *Egy elveszett nyelv* című esszéje szól. Az esszének a regényre nézve az a tanulsága a legérdekesebb, hogy amikor – gyerekkorban – megvan a nyelv, még nincs meg a történet, amikor pedig meglesz a történet, már nincs meg a nyelv. Nyilván ennek a paradoxonnak a művészi eszközökkel történő meghaladása volna egy ilyen regény tétje. Úgy érzem, a kísérlet nem sikerült, talán a gyermeki nézőpont és hang megválasztása miatt. Mert talán ennek tudható be az, amit Schein Gábor – a szegénységről szóló említett konferencián elhangzott és az októberi *Kalligramban* megjelent – írásában Kertész Imre *Felszámolásával* kapcsolatban fogalmaz meg: „Vajon nem Keserű regényes tekintete fosztja-e meg attól a szegényeket, amivel talán mégis rendelkeznek, a kulturális önreprezentáció mégoly töredékes lehetőségétől és képességétől, a bonyolultabb érzelmektől?”